

Zeccâcî'nin sûfi tavrına dair rivayetleri Sülemî *Tabakâtü's-şûfiyye*'sinde derlemiştir. Kuşeyrî başta olmak üzere sonraki dönem müellifleri onun hakkında bu eserden alıntılar yapmıştır. İbn Nüceyd ibadette ihlâslı davrandığını gördüğü Zeccâcî'ye, "Farz namazlarda iftitah tekbirini alırken neden halin değişiyor?" diye sorduğunda şu cevabı almıştır: "Çünkü bir farza sıdk ve doğrulukla başlayamaktan korkuyorum. Bir kimse Allâhüekber der de kalbinde O'ndan büyük bir şey bulunursa veya ömrü boyunca O'ndan başka birinin yüceliğini kabul ederse kendini kendi diliyle yalanlamış olur" (a.g.e., s. 432; Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, s. 138). Dinin emirlerine özen gösteren kişiye Allah'ın rahmetini mutlaka ulaştıracağını söyleyen Zeccâcî bu özeni hamiyet kavramıyla karşılar. Ona göre hamiyet ikiye ayrılır: Kalbin hamiyeti doğru bir ihlâsa sahip olmak ve gereğini yerine getirmektir. Nefsin hamiyeti dava ve iddiayı terketmektir. Kuru davakulun taşımadığı bir hali dile getirmesidir. Kalpte meydana gelen dava başkasını fitneye düşüreceği gibi sahibinin de bu hale ulaşmasını tamamiyle engeller. Bir diğer tarife göre hamiyet belâ karşısında kulun şikâyeti terketmesidir. Zira her şey Allah'tandır. Eğer gerçek sevgili olan Hak'tan gelen bir şeye (vârid) kul güveniyorsa bu güvenme kulun sevgilisine beslediği muhabbetin eksikliğındendir (Sülemî, s. 432). Zeccâcî diğer sûfiler gibi vakit terimi üzerinde durmuş, sâlikin sadece içinde bulunduğu vakit ve halle meşgul olması, başka şeylerle uğraşmaması gerektiğini, haber ve rivayetlerin sâliki "ibnû'l-vakt" olmaktan engelleyeceğini söylemiştir. Allah'a ulaşma yolunda kalbin her an Allah'ın dışındaki her şeyden soyutlanması gerektiğini ifade eden Zeccâcî'ye göre kalp kulu Allah'a ulaştırılan en iyi rehberdir.

Zeccâcî'nin mârifet anlayışında şeriatla akıl arasında özde bir çelişki yoktur. Ona göre sahih ve selim akıl vahyin getirdiklerini mutlaka tasdik eder. Zeccâcî, Câhiliye devrinde insanların akıllarının ve tabiatlarının güzel gördüğü şeylere uyduğunu, Hz. Peygamber'in onları şeriate uymaya sevkettiğini, sahih aklın şeriatın güzel gördüğü şeyleri güzel, çirkin gördüğü şeyleri çirkin gördüğünü vurgular. Akıl hakkındaki bu görüşüyle Zeccâcî, Ahmed el-Antâkî, Ca'fer el-Huldî, Muâviye b. Kurre gibi ilk dönem zâhid ve sûfilerinin yaklaşımlarını benimser. Buna göre akıl Allah'ın nimetlerini tanımay ve ona şükretmeyi sağlayan, kötü duyguların baskısına rağmen

dinin iyi olduğuna hükmettiği tutum ve davranışlara yönelen ve sonuçta âhret mutluluğunu kazandıran bir melekedir. Mârifetin vahdâniyyet, tâzim, minnet, kudret, ezel ve esrar bilgisi olmak üzere altı türü vardır. Kul bu konulardaki bilgisi oranında mârifetullahı erer.

BİBLİYOGRAFYA :

Sülemî, *Tabakât*, s. 431-433; Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 376; Hatib, *Târîhu Bağdâd*, VIII, 430; Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Kuşeyri Risâlesi* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 2009, s. 138, 142, 451; Ebû'n-Nasr Abdürrahim el-Kuşeyrî, *eş-Şevâhid ve'l-emşâl*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 4128, vr. 63^b-64^a; Ferîdüddin Attâr, *Tezkiretü'l-evliyâ* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1991, s. 506; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ*, I, 741; Şa'rânî, *e'l-Tabakât*, I, 226; İbnü'l-Mülâkin, *Tabakâtü'l-evliyâ* (nşr. Nüreddin Şerîbe), Kahire 1393/1973, s. 156-158.

SEMİH CEYHAN

ZECCÂCÎ, Ebû'l-Kâsım

(أبو القاسم الزجاجي)

Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân
b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî
(ö. 337/949)

Arap dili ve edebiyatı âlimi.

Saymere'de doğdu ve Nihâvend'de büyüdü. Kaynaklarda anılan soy zincirinin babasından ileriye geçmemesi Fars asıllı oluşuna bağlanmıştır. Uzun süre hocası Ebû İshâk ez-Zeccâcî'nin yanında kalmasından dolayı "Zeccâcî" nisbesini almış ve bununla şöhret kazanmıştır. Tahsilini ilerletmek amacıyla Bağdat'a giden Zeccâcî burada dil ve edebiyat âlimlerinden ders aldı. Hocaları arasında başta Zeccâcî olmak üzere İbn Keysân, Ebû Bekir İbn Şükayr, İbn Rüstem et-Taberî, Muhammed b. Ahmed İbnü'l-Hayyât, İbnü's-Serrâc, Ebû Mûsâ el-Hâmiz, Ahfeş el-Asgar, Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, Niftaveyh, İbn Düreyd, Ebû Abdullah Muhammed b. Abbas el-Yezîdî, Ebû Bekir es-Sûlî, Ebû'l-Alâ İbn Şükayr ve Ca'fer b. Kudâme sayılır. Zeccâcî muhtemelen hocası Zeccâcî'nin ölümünden sonra Bağdat'tan Halep'e gitti, ardından Dimaşk'a geçti ve orada uzun yıllar tedris ve telifle meşgul oldu. Bir ara Mekke'de bulundu, *el-Cümel*'ini orada yazdı, daha sonra Taberiye ve Eyle'ye gitti. Öğrencilerinden Muhammed b. Sâbika en-Nahvî ed-Dimaşki, Abdurrahman b. Muhammed Ebû Nasr ed-Dimaşki, Abdurrahman b. Ömer b. Nasr ed-Dimaşki, Ahmed b. Muhammed b. Selâme (Seleme) ed-Dimaşki, Ali b. Muhammed el-Antâkî, Ebû Ya'kûb İshâk b. Ahmed ed-Dâî'nin adı zikredilir

(Mâzin el-Mübârek, s. 11). Kaynakların çoğunda Zeccâcî'nin 337'de (949) Dimaşk'ta veya Taberiye'de vefat ettiği kaydedilmekle beraber 339 (951) veya 340 (952) yılında öldüğünü söyleyenler de vardır.

Nahiv, lugat ve edebiyat alanında kendini kabul ettirmiş bir âlim olan Zeccâcî taklitçiliğe karşıydı. Eserlerinin çokluğundan dolayı kendisine "sâhibü't-tesânif" unvanı verilmiştir. Zeccâcî ne koyu bir Basra mektebi mensubu ne de mutaassıp bir Kûfe ekolü taraftarıydı. Beğenmediği görüşlere karşı çıkar ve doğru bildiğini savunurdu. Kendisi hem Basra hem Kûfe mektebinden yararlanmış, bazan Kûfeliler'in, bazan da Basralılar'ın görüşlerini tercih etmiştir. Bunda her iki ekole mensup hocalardan yararlanmasının rolü vardır.

Eserleri. 1. *el-Cümelü'l-küb râ**. Zeccâcî'nin nahiv alanındaki en önemli eseridir. Basit ve anlaşılır bir dille yazılan *el-Cümel*'in çok sayıda şerhi, örneklerinin (şevâhid) şerhleri ve ta'likleri yapılmış, üzerinde tezler hazırlanmış ve inceleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Müellifin zamanından itibaren oldukça ilgi gören *el-Cümel*, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-İzâh*'i ile İbn Cinnî'nin *el-Lüma*'ı yazılıncaya kadar Mısır, Mağrib, Endülüs, Hicaz, Yemen ve Suriye çevresinde önde gelen bir gramer kitabıydı. Esere sadece Mağrib ülkelerinde yazılan şerhlerin sayısının 120'ye ulaştığı söylenmektedir (şerhleri için bk. Mâzin el-Mübârek, s. 26-28). İlk defa İbn Ebû Şeneb tarafından yayımlanan eseri (Cezayir 1926; Paris 1376/1957) Ali Tefvik el-Hamed de neşretmiştir (İrbid 1982; Beyrut 1985, 1988). 2. *İştikâku esmâ'illâh* (*Şerhu esmâ'illâh*). Esmâ-i hüsnâ hakkında lugat, iştikak, te'vil ve tefsir açıklamalarını kapsar. Eserin sonunda isim ve sıfat (na't) arasındaki fark ile iştikaka dair bir bölüm yer alır (nşr. Abdülhüseyn el-Mübârek, Necef 1974; Beyrut 1406/1986). 3. *el-İzâh fi 'ileli'n-nahv*. Arapça gramer kurallarının 1, 2 ve 3. dereceden sebeplerinin incelendiği bir eserdir (nşr. İbn Ebû Şeneb, Cezayir 1927; nşr. Mâzin el-Mübârek, Kahire 1959; Beyrut 1979). 4. *Kitâbü'l-Hicâ* (*Kitâbü'l-Hağ*). Arapça'da kadîm imlâ kaidelerine, hemzenin, maksûr, menkûs ve memdûd isimlerin imlâsına dairdir (nşr. Gânim Kaddûrî el-Hamed, "Kitâbü'l-Hağ li'z-Zeccâcî", *Meurid*, XIX/2 [Bağdat 1410/1990], s. 134-157). 5. *el-Emâli fi'l-lugati ve'l-edeb*. İrabi zor bazı âyet ve hadislerin irabi ile lugat ve edebiyat meselelerini, ahbâr, kıssa ve anekdotları kapsar (nşr. Ahmed Emîn eş-Şin-

kitî, Kahire 1324/1906, 1935; nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire 1382/1962; Beyrut 1403/1983, 1407/1987). **6.** *Mecâlisü'l-‘ulemâ’*. Ünlü dilciler arasında cereyan eden ve birçoğu halifelerin huzurunda gerçekleşmiş olan 156 gramer ve lugat meselesine ilişkin tartışmaları kapsar (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Küveyt 1962; Kahire 1403/1983). Dursun Ali Türkmen eser üzerine doktora tezi hazırlamıştır (*Arap Dilbilimcisi Zeccâcî ve Mecâlisü'l-Ulemâ’sında Ele Alınan Filolojik Tartışmaların Değerlendirilmesi*, 2002, 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). **7.** *el-Mesâ‘ilü'l-müteferrika*. Ebû Bekir eş-Şeybânî'nin Taberiye'den Dimaşk'a gönderdiği mektupta Zeccâcî'ye sorduğu on bir gramer meselesini ve cevaplarını içerir (Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ‘ir*, V, 113-158). **8.** *Kitâbü'l-Lâmât*. Eserde Arap dilinde ve Kur'an'da geçen otuz bir lâm çeşidi misalleriyle açıklanır (nşr. Mâzin el-Mübârek, Dimaşk 1389/1969, 1985; T trc. Ahmed Yüksel, *Lamlar Kitabı*, Samsun 2005). **9.** *Hurûfü'l-me‘ânî* (nşr. Hasan Şâzelî Ferhûd, Riyad 1402/1982; nşr. Ali Tevfik el-Hamed, Amman 1404/1984). **10.** *Muhtaşarü'z-Zâhir*. Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin *ez-Zâhir fî me‘ânî'l-kelâm ellezî yestâmilühü'n-nâs* adlı eserinin muhtasarıdır (yazmaları için bk. Sezgin, VIII, 281). **11.** *el-İbdâl ve'l-mu‘âkabe ve'n-nezâ‘ir*. Harfleri benzeşen, dönüşen ve değişime uğrayan kelimelere dairdir (nşr. İzzeddin et-Tenûhî, Dimaşk 1381/1962). **12.** *Tefsîru risâleti Edebi'l-kâtib*. İbn Kuteybe'ye ait *Edebi'l-Kâtib*'in mukaddimesinin şerhidir (nşr. Abdülfettah Selîm, Kahire 1993). **13.** *Ahbâru Ebi'l-Kâsım ez-Zeccâcî*. Çeşitli dil ve edebiyat meseleleriyle kıssa, haber ve anekdotları içerir (nşr. Abdülhüseyn el-Mübârek, Bağdat 1401/1980). **14.** *el-İzkâr bi'l-mesâ‘ilü'l-fıkhiyye* (yazma nüshası için bk. *a.g.e.*, IX, 95). **15.** *Kitâbü'l-Envâ‘* (*a.g.e.*, VII, 354; VIII, 105). Kadim astroloji ve meteorolojinin kelimeleriyle tabirlerini kapsar. **16.** *Risâle fî idgâmi lâmi't-tâ‘rîf* (*a.g.e.*, IX, 94). **17.** *Risâle fî beyânî'l-es‘ileti'l-vârîde ‘ale'l-besmele ve ecvibetihâ* (Brockelmann, I, 171; Sezgin, VIII, 106).

Kaynaklarda Zeccâcî'ye nisbet edilen diğer eserler de şunlardır: *Kitâbü'l-Kavâfi* (*el-Muhtera‘ fî'l-kavâfi*), *el-Kâfi fî'n-naḥv*, *Şerḥu Kitâbi'l-Elif ve'l-lâm li'l-Mâzinî*, *Mâ Yenşarîfû ve mâ lâ yenşarîf*, *el-Mecmû‘ fî ma‘rifeti’ş-şî‘r ve'l-kavâfi*, *Kitâbü Ğarâ‘ibi mecâlisi'n-naḥviyyin ez-zâ‘ide ‘alâ Taşnîfi'l-muşannifin*, *İstid-*

râk ‘alâ İslâhî'l-mantık (*li'bni's-Sikkit*), *Şerḥu (Tefsîrû) Risâleti Kitâbi Sibeveyhi*, *Kitâbü'l-Mesâ‘ilü'ş-şâgîr*. Ebü'l-Kâsım'ın hocası Zeccâc'a ait *Kitâbü Fe‘altü ve ef‘altü* adlı eser bazı kaynaklarda yanlışlıkla kendisine izâfe edilir. Zeccâcî üzerine Mâzin el-Mübârek (bk. bibl.), Ahmed A. M. el-Leysî (*Kitâbü'l-Cümel li'z-Zeccâcî ve eşerühü fî'n-naḥvi'l-Arabî*, yüksek lisans tezi, 1978, Kahire Üniversitesi), Hatice es-Saydalânî (*Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî ve eşerühü fî'd-dirâsâti'n-naḥviyye*, Mekke 1402/1982), Sümeyye Sarmış (*Basra Dil Ekolü ve Zeccâcî'nin el-Cümel'i*, yüksek lisans tezi, 2000, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) ve Ramazan Sönmez (*Zeccâcî ve el-Cümel'in Bazı Dil Hususiyetleri*, doktora tezi, 2000, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) çalışmalar yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-İzâh fî ‘ileli'n-naḥv* (nşr. Mâzin el-Mübârek), Kahire 1959, neşredenin girişi, s. 1-23; a.e. (nşr. Abdüsselâm Hârûn), Kahire 1407/1987, neşredenin girişi, s. 9-16; a.mlf., *İştikâku esmâ‘illâh* (nşr. Abdülhüseyn el-Mübârek), Beyrut 1406/1986, neşredenin girişi, s. 9-12; a.mlf., *el-Cümel fî'n-naḥv* (nşr. Ali Tevfik el-Hamed), İrbid 1408/1988, neşredenin girişi, s. 7-33; a.e. (nşr. İbn Ebû Şeneb), Paris 1957, neşredenin girişi, s. 5-16; a.mlf., *Ahbâru Ebi'l-Kâsım ez-Zeccâcî* (nşr. Abdülhüseyn el-Mübârek), Bağdat 1401/1980, neşredenin girişi, s. 5-13; Ebû Bekir ez-Zübeydî, *Ṭabakâtü'n-naḥviyyin ve'l-luḡaviyyin* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1392/1973, s. 129; Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Târîhu medineti Dimaşk* (nşr. Ali Şîrî), Beyrut 1416/1996, XXXIV, 202-204; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ‘* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1386/1967, s. 379; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil* (nşr. Muhammed Mustafa), Kahire 1303/1885, VIII, 163; İbnü'l-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II, 160-161; Süyûtî, *Buḡyetü'l-vu‘âf* (nşr. M. Emîn el-Hancî), Kahire 1326, s. 228, 279, 297; a.mlf., *el-Eşbâh ve'n-nezâ‘ir* (nşr. Abdülâl Sâlim Mekrem), Beyrut 1406/1985, V, 113-158; a.mlf., *el-Müzhir* (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dâru İhyâi'l-kütübî'l-Arabiyye), II, 421, 448, 466; *Keşfü'z-zunûn*, I, 48, 163, 210, 398, 603; II, 947, 1032-1036, 1396-1397, 1422, 1535, 1625; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 170-171; Mâzin el-Mübârek, *Zeccâcî: Ḥayâtühü ve âşarühü ve mezhebühü'n-naḥvi*, Dimaşk 1960, s. 8-39, ayrıca bk. tür.yer.; Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, Kahire 1968, s. 252-255; Sezgin, *GAS*, VII, 354; VIII, 105-106, 281; IX, 88-95; M. Y. Suleiman, "Sibawaihi's Parts of Speech According to Zajjâji", *JSS*, XXXV/2 (1990), s. 245-264; Ahmet Yüksel, "Abdurrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî ve Kitâbü'l-Lâmât'ı", *Nüşa*, I/2, Ankara 2001, s. 136-148; Mehmet Şirin Çıkar, "ez-Zeccâcî'nin el-İdâh fî 'ileli'n-naḥv ve el-Cumel fî'n-naḥv Adlı Eserleri Bağlamında Nahiv İlmüne Bakış", a.e., IV/14 (2004), s. 71-78; C. H. M. Versteegh, "al-Zadjjâdjî", *EP* (İng.), XI, 378-379.

ZECEL

(الزجل)

Endülüs'te ortaya çıkan bir halk şiiri türü.

Sözlükte "oyunmak, şarkı söylemek" anlamına gelen zecel Endülüs'te geliştirilen, Arapça gramer kurallarına uymayıp mahallî telaffuz ve kullanımları esas alan halk şiiri türünün adıdır. Endülüs'te müveşşah türü şiir yaygınlaşınca gramer kurallarından haberdar olmayan halk bundan etkilenecek zecel söylemeye başlamıştır. Zecel şairine zecellî denir. Halk müveşşahlarına zecel isminin verilmesinin sebebi, güftelerinin kolayca bestelenebilmesinin yanında vezninin de raks hareketlerine uygun olmasıdır.

Endülüs edebiyatı uzmanları zecel türünün gelişme seyrini beş döneme ayırır (Abdulaziz Atîk, s. 398-402). Bunların ilki müveşşah türlerinden etkilenen halk şarkıları dönemi, ikincisi V. (XI.) yüzyılda ortaya çıkan ve i'rab kurallarına uyan şairler dönemi, üçüncüsü Mülûkû't-tavâif devrinin sonlarında ve Murâbitlar devrinin başlarında görülen VI. (XII.) yüzyıl şairleri dönemidir. Bu üçüncü dönemde İbn Kuzmân zecelleriyle ün kazanmıştır. Onun, divanının giriş bölümünde anlattığına göre halk şiirinde i'rab zevksizliğe ve zorlamaya yol açar. Şiir herkesin anlayabilmesi için halk diliyle yazılmaktadır. Zecel belâgat ve zorlamalardan uzak, hayat ve neşe dolu, acı, latife yönü ağır basan konularıyla eğlence meclislerinde şarkı söyleyenlerin dilinden düşmeyecek avamî sözlerle dolu olmalıdır. IV. (X.) yüzyılın sonlarından itibaren Yûsuf b. Hârûn er-Remâdî ve Ubâde b. Mâüsse-mâ ile müveşşaha yapılan değişiklikler popüler zecel türüne çığır açmış, bunun ilk örneklerini Ahtal b. Nümâre, İbn Gurle, Yahluf b. Raşid vermiştir.

VI. (XII.) yüzyılda İbn Kuzmân zeceli belli esaslara bağlayınca sözlü dönemden yazılı döneme geçilmiştir. Kendisinden önceki şairlerin zecellerini incelediğini belirten İbn Kuzmân bu türü islah ettiğini, zorlamaya dayalı edebî sanatlardan ve gramer kurallarından arındırdığını kaydeder. Bununla birlikte herkesin zecel söyleyebileceğini, zecel söyleyenlerin bir kısmının taklitçilikten ileriye gidemediğini vurgular. Kendi zecellerinin mükemmel olduğunu ve önceki şairlerden sadece Ahtal b. Nümâre'nin zecellerini beğendiğini ifade eder (*DîA*, XX, 155). İbn Kuzmân'ın ardından Müdgallis (Ahmed b. Hâc) gelir. Zecel-